

Віктор Атаманенко
к.і.н. (Острог)

Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких у південно-східній Волині

Українські землі пізнього середньовіччя та раннього нового часу майже безперервно були ареною військових дій, боротьби з зовнішньою загрозою. Входження та існування в умовах входження до складу іноземних держав з їх бажанням розширити свої території та неувагою до забезпечення захисту кордонів мало наслідком те, що організація оборони лягала переважно на місцеве українське населення. Особливо ситуація загострилася з середини XV ст., коли розпочалися регулярні татарські напади. Справа захисту від них стала питанням життя або смерті. Як справедливо зауважував М.С. Грушевський, всі вищі культурні інтереси мусили відступити перед елементарною потребою убезпечення свого життя, «охорони своїх ший від татарського аркану» [1, 335]. Організація оборони була загальною справою, до якої мали відношення, більше чи менше, всі верстви українського суспільства, але провідна організаційна роль тут належала військовослужбовій частині населення та його верхівці – князям. Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території перетворювались на незаселені землі, напади впливали на зміну як соціальної, так і етнічної структури населення [2, 45]. Татарські напади негативно впливали також на економічний та господарський розвиток волинських земель.

Військовий потенціал волинських магнатів ще не став предметом спеціального дослідження. В історіографії неодноразово розглядалася проблеми татарських нападів [3] та обороноздатності українських земель в цілому, а також стан оборонних укріплень зокрема [4]. Безумовно, науковий інтерес до вивчення цього питання викликаний бажанням з'ясувати військовий потенціал окремих регіонів, міст, замків, оскільки XVI – першої половини XVII ст. При цьому не завжди звертають увагу на ту обставину, що він значною мірою залежав від господарського та демографічного потенціалу, а відтак – від діяльності землевласників. Таким не в останню чергу була держава, але значних успіхів у будівництві замків та міст-

укріплень, як і залюдненні українських земель їй не вдалося. Більше того, коли йдеться про розглядуваний тут регіон, то його безпосереднє підпорядкування державі мало наслідком запустіння і в результаті – неможливість контролювати навіть стан розташованих тут поселень [5, 10-11]. Відомий дослідник південно-східної Волині О.І. Баранович відзначав, що інтенсивна відбудова та відновлення людського і господарського потенціалу була пов'язана з передачею державних володінь у руки волинських магнатів [5,12]. Але протягом першої половини XVI ст. помітних змін в господарському житті південно-східної Волині не відбувалося, а рубежем у цьому була середина сторіччя, точніше – 1560-х рр., коли було засновано місто Костянтинів (Старокостянтинів). Завданням даної статті є розгляд можливостей описово-статистичних джерел для вивчення військового та оборонного потенціалу володінь кн. Острозьких у південно-східній Волині, а також результатів їх діяльності в регіоні.

Військовий потенціал кн. Острозьких можна розглядати у кількох аспектах. Його складниками були, по-перше, чисельність підвладного населення, по-друге, мережа міських поселень з їх укріпленнями та замками, по-третє, кількість збройних слуг та шляхти-клієнтів. Визначення динаміки чисельності населення є окремою історико-демографічною проблемою, яка вимагає спеціального розгляду і можливе тільки з 70-х рр. XVI ст., коли на території південно-східної Волині вже не існувало державних володінь і практично вся вона належала князям Острозьким, Заславським, Збараським. О. Баранович відзначав, що в наш час існують всі зафіксовані ще поборовими реєстрами, тобто на середину XVI ст., поселення [6, 237], але це стосується вже результатів діяльності магнатів. Опосередковано про високий рівень залюднення регіону можуть свідчити дані про втрати населення від татарського нападу 1593 р., які становили з Старокостянтинівської, Красилівської, Любарської та Остропільської волостей майже 24 тис. осіб із 105 поселень [7, 115-129]. Крім того, регіон не міг не зазнати втрат населення через події, пов'язані з очолюваним К. Косинським козацьким повстанням, одним з центрів якого був Остропіль. Весною 1594 р. С. Наливайко з дозволу кн. В.-К. Острозького – відтак, можна вважати демографічну ситуацію більш-менш задовільною – набирив у цьому ж регіоні з числа служилого населення добровольців для боротьби з очікуваним нападом татар [8, 106]. Стан залюднення був пов'язаний з мережею міських поселень, а остання була одним з показників обо-

ронного потенціалу. На кінець XV – початок XVI ст. міста в регіоні були практично відсутніми. Такими, якщо не рахувати центр Заславської волості, були Чуднів, Любар, Полонне, Кузьмин та Красилів. Останні два були послідовно центрами Кузьминської волості, на боярство і населення якої лягав основний тягар протистояння татарським нападам на Волинь [5, 11]. В даному випадку розбудова міської мережі не в останню чергу повинна була мати завданням створення системи оборонних укріплень. Державна адміністрація, знаходячись далеко від цих земель, не могла лише за допомогою місцевих бояр забезпечити оборону південно-східної Волині від татар, що, очевидно, певною мірою вплинуло на передачу маєтків в регіоні в приватні руки. Так, князь К.І. Острозький отримує у володіння Любарську, Чуднівську (київсько-волинське прикордоння) та Кузьминську волості. Організуючи оборону проти татар, К.І. Острозький починає будівництво укріпленої лінії, виносячи окремі опорні пункти на рубіж річки Случ. В цей час князь будує дерев'яний замок у Красиліві [9, 35]. Точна дата побудови красилівського замку невідома. Можна припустити, що він почав будуватися на початку XVI ст. чи після повернення кн. К.І. Острозького з московського полону, оскільки вперше замок згадується у 1511 році [9, 35]. Отже, на той час замок вже був збудований. Після будівництва замку вага Красилова починає зростати, він перетворюється на адміністративний центр володінь Острозьких у південно-східній Волині, Кузьминської волості, колишній центр якої, Кузьмин, не втрачаючи міського статусу [10, 69], поступово перетворюється на поселення сільського типу. В усій повноті кн. К.І. Острозькому та його наступникам (кн. Іллі та його вдові Беаті) забезпечити регіон біль-менш достатньою кількістю оборонних осередків не вдалося [5, 12]. Можливо, це пов'язано і з доволі тривалою відсутністю татарської загрози для Волині.

Отже, маєткове просування Острозьких на територію південно-східної Волині почалося на рубежі XV – XVI ст. [11, 117-120], що, окрім відповідних привілеїв та актів відобразили й наступні за часом описово-статистичні джерела – ревізії. Так, ревізія 1545 р. фіксує перебування у власності Острозьких замків та сіл колишньої Кузьминської волості, які значною мірою згодом ввійшли до складу волості Костянтинівської [12, 207-208]. Але значних успіхів у загошподаренні та розбудові системи оборони поки-що помітно не було. Дальший розвиток володінь Острозьких у південно-східній Волині

пов'язаний з діяльністю кн. Василя-Костянтина. На час заснування ним Старокостянтинова у його руках тут перебували тільки мастки частини Кузьминської волості [13, 27]. Таким чином, купівля Колищенців та заснування Старокостянтинова було не простим збільшенням володінь у регіоні, а початком їх розбудови, оскільки попередні волосні центри – Кузьмин та Красилів – не задовольняли потреб як військових, так і господарських. Але й після цього створення оборонної мережі завершеним не було; О. Баранович вважав, що такі завдання могла виконувати лінія міст, розташованих по р. Случ на відстані «20 – 30 верстов» [5, 13], а також формування кількох оборонних ліній. Розвиток останніх відбувався у маєтностях кн. Заславських, але й у володіннях кн. Острозьких, в яких першим таким осередком було м. Сульжин (Сульжинці, Шульжин), згаданий вперше як місто в 1570 р. [10, 77] Таке завдання й було здійснене кн. В.-К. Острозьким з локацією таких міст, як Базалія (1574 р.) та Остропіль (1576 р.) [10, 78-79]. Ще осаджувана Базалія була знищена татарами під час, очевидно, нападу на Поділля та Волинь у вересні 1575 р., коли табір татари розташували на подільсько-волинському порубіжжі, біля Синяви [14, 99-100]. На місці, біля якого наступного року було закладено Остропіль знаходилася база для військ кн. В.-К. Острозького, які 1575 р. прикривали південні кордони Волині від татар [15, 262, 267-268]. Остропіль згодом став одним з найбільших міст не тільки регіону, а й усїєї Волині.

Головними джерелами для вивчення населення міст південно-східної Волині в першій третині XVII ст. – є інвентарні описи 1615 та 1620 рр., а також подимний реєстр 1629 р. Інвентар 1615 р. [16] представляє собою послідовні описи чотирьох замків, міст, перелік сіл та фільварків, що належали до цих замків, а також дані про залежне населення та його повинності. Загальна структура даних джерел, то вона відповідає наступній схемі: „вступ – основна частина – заключна частина” [17, 17]. Основна частина інвентарів містить в собі описи Сульжинецького, Костянтинівського, Красилівського, Базилійського замків.

Одним з ключових міст південно-східної Волині у організації оборони краю був Костянтинів (Старокостянтинів). Місто Костянтинів було описано в березні 1615 р. [16, 18] Опис населення подається по вулицях, яких в середині другого десятиріччя XVII ст. в Костянтиніві було 14; найбільшими за кількістю будинків та, відповідно, населення були Жидівська, Торчинська, Тихонська, Львів-

ська, Кам'янецька, вулиця в Ринку [16, 18-24]. В Костянтиніві вказуються 409 чоловіків-міщан, а також 50 парканників, 79 підсуєдків, 20 гайдуків та 85 коморників, що працюють в міському фільварку. В результаті отримуємо 638 осіб. В 63 випадках фіксується по два дорослих чоловіки разом [16, 21-22]. Якщо врахувати це, необхідно до 638 додати 63 і маємо 701. Зазначається, що на даний час в місті було 67 пустих будинків, частина яких погоріла і 50 плаців [16, 22зв]. В місті проживало 27 сімей-шляхти [16, 18], що становило приблизно 3,9% від усіх мешканців.

Другим за часом створення кн. В.-К. Острозьким містом південно-східної Волині, була Базалія. Яка, як і її попередник Костянтинів, була названа за ім'ям свого засновника. У поборовому реєстрі 1576 р. зазначено, що „новоосаджена” Базалія була спалена татарами [10, 78]. Опис Базалії в інвентарі було здійснено 26 березня 1615 р. [16, 69] В місті існувало одинадцять вулиць, найбільшими серед яких були – Спаська, Війтівська, Козлова, Чаполовська [16, 71-76]. В місті нараховувалось близько 475 димів. Відомо, що в місті проживало 13 шляхетських родин [16, 75], тобто число шляхти від загальної кількості населення тут становило близько 2,7%. Мешкало в місті 15 гайдуків та інших слуг. До нижчих верств населення міста відносились слуги – 10 осіб [16, 75].

До невеликих міст за характеристиками був подібний Красилів, описаний в інвентарі 21 березня 1615 року [16, 54зв]. На відміну від інших міст, що описані в інвентарі 1615 року, населення міста подається не по вулицях, а за категоріями. В Красиліві було 282 димів, серед них 3 пустих будівлі [16, 58зв]. Проживали в місті чмериси (12), гайдуки (20) [16, 54-59]. В місті мешкало десять шляхетських родин [16, 54-59], що становило майже 3,6% від загальної кількості населення. Можна вважати, що в місті також існувала десятково-сотенна система, оскільки згадується 13 десятників. Цікавим є те, що серед переліку населення одного мешканця вказується козак.

Унікальним джерелом для вивчення історичної демографії міст Волині є досить часто використовуваний дослідниками інвентар 1620 р., який містить в собі цінні відомості для вивчення різних проблем історії Волині першої половини XVII ст. У 2001 р. вийшла публікація даного джерела, яка містить в собі переклад частини інвентаря маєтків князів Острозьких 1620 р., що стосується південно-східної Волині. В опублікованому джерелі можна знайти багатий і

різноманітний матеріал стосовно 127 поселень [11, 3]. В публікації подано описи таких міст південно-східної Волині, як Остропіль, Полонне, Берездів, Хлапотин, Лабунь. Інвентар було укладено незабаром після спустошливого татарського нападу, який не міг не відобразитися на характеристиках населення регіону.

Місто Остропіль за свідченнями Острозького літописця було осаджене в 1576 р., а 12 лютого 1580 р. отримало магдебурзьке право [10, 79]. В поборовому реєстрі 1589 р. Остропіль згадується як значний осередок, в якому було 309 будинків. Згідно даних інвентаря 1620 р. воно було найбільшим серед міст південно-східної Волині. В інвентарі вказується, що містечко складалося із Старого і Нового міста, що засвідчує його інтенсивний розвиток. Принцип організації населення міста був представлений сотенно-десятьковою системою. Населення Старого міста організовувалося у шість сотень, де сотниками були Харко Соколик, Ярмол, Петро, Кость, Кривошия та була сотня Копцьова [11, 323-350]. Кожна сотня включала декілька десятків: перша – 4 (десятники – Яцик, Сечкареня, Олифір, Грицько), друга – 6 (десятники – Малий, Гаврило, Ясько, Босий Іван, Петро, Йовець), третя – 5 (десятники – Данило Малий, Хома, Гарасим, Ільчин, Степан), четверта – 5 (Следзь (Sledz), Максим, Сенько, Ласько, Ігнат), п'ята – 5 (десятники – Олексій, Левко, Яцик, Василь, Трохим), шоста – 5 (десятники – Антон, Михайло, Клещик, Федько, Ясько). В Старому Острополі за інвентарем 1620 р. загальна кількість житлових будівель дорівнювала 986 [11, 350]. Нове місто складалось із однієї сотні, де сотником був Кулий та шести десятків, відповідно десятьниками були Савка, Грицько, Семен Трех (Trzech), Бартош, Петро Кудра, Петро Худий [11, 350-362]. В Новому місті знаходилося 264 садиби. Багато будівель було незаселеними: у Старому місті порожніх садиб було 183, а у Новому – 74 [11, 350-362], тобто – майже 20%. Причиною цього скоріше за все були татарські напади, які відбулись незадовго до укладення інвентаря – у 1616, 1617, 1618 рр. [18, 97]. Окрім чоловіків, які здебільшого фігурують в такого роду документації як платники податків та господарі будинків, згадуються і вдови. Інвентар фіксує в Старому місті 44, а в Новому місті – 18 вдів [11, 323-362].

Полонне, одне з найдавніших міст регіону та й усієї Волині, в першій третині XVII ст. також складалось із Старого і Нового міста та передмістя. Осілість міщан була представлена сотенно-

десятьковою системою. Старе місто складалось із чотирьох сотень, де відповідно сотниками були Грицько, Павло, Тиміш, Левко [11, 237-250]. Відповідно десятниками в першій сотні були Мартин Йовлашення, Орхім; в другій – Каленик, Матвій; в третій – Васько і Нестор; в четвертій – Мисько з Федором, Михно Наливайко. У Новому місті сотників було три – Ігнат Сковротка, Трохим, Веремій і відповідно десятники сотень – Сенько, Ясько, Васько, Дмитро, Лаврин; Сенько, Микита, Фейтко, Мисько, Фесько Коростон; Семен, Остап, Ілько [11, 250-266]. За інвентарем 1620 р. загальна кількість помешкань становила 902. Обидві частини Полонного були майже однаковими. На Старе місто припадало 464 будинки, а на Нове – 438. З них 7 було порожніми. Але крім господарів у будинку могли жити і інші сім'ї. На Старе місто припадало 59 таких родин, а на Нове – 22, що разом становить 81. В інвентарі подаються 240 парканників, а також представлена така категорія населення, як коморники, яких всього було 218. Таким чином, в обох частинах Полонного проживали 1194 родини. Укладений через десятиріччя подимний реєстр 1629 р. фіксує в Полонному 970 димів [19, 97]. У Полонному в 1620 р. зазначаються 14 шляхетських дворів [11, 237].

Такі міські поселення південно-східної Волині, як Берездів та Хлапотин класифікують як містечка. 6 липня 1596 р. В-К. Острозький видав лист на вільну осаду міста Берездова, а вже 22 травня 1603 р. був даний лист на ярмарки і торги у недільний день [10, 107-108]. Третій лист був даний Янушем Острозьким на поселення новоприбулим людям з дозволом їм волі на 20 років. У Берездові в 1620 р. проживало 333 міщанські родини [11, 205-218]. Розміщення будинків інвентар фіксує не за сотнями і десятками, а по вулицях, яких нараховувалось 17, але в місті все-таки існувала сотенно-десятькова система. Окремо в документі записана шляхта. [11, 205-218]. В Берездові мешкали родини, які не мали власних осель. До такої категорії належало близько 80 сімей [11, 205-218]. Враховуючи дану категорію та вдів, показник населення необхідно збільшити до 428 міських родин. Цікавим є той факт, що інвентар 1620 р. не фіксує в місті ні однієї порожньої незаселеної будівлі. На відміну від більшості розглядуваних міст воно знаходилося віддалік від Чорного шляху, тому, очевидно, менше потерпало від нападів татар. Подимний реєстр 1629 р. фіксує в Берездові 289 димів [19, 114].

В Хлапотині або Красноставі на 1620 р. нараховувалось 399 житлових будівель [19, 114]. Проте число мешканців могло бути

більшим, адже, як і в попередніх випадках, в одному будинку інколи жили декілька сімей і здебільшого в інвентарі вказувались імена міщан, які мали власний будинок та земельний наділ. Осілість міщан в інвентарі подається по десятках. В містечку було 15 десятків, де відповідно десятниками були Павло, Семен, Сахно, Данило, Мисько, Іван, Васько, Тарас, Гриць, Іван, Микита, Фесько, Олексій, Грицько, Кирило [19, 114]. В подимному реєстрі 1629 р. вказано, що в містечку Красностав було 383 дими [19, 125], тобто чисельність населення міста була стабільною. В інвентарі 1620 р. вказується, що в містечку було три шляхетські помешкання [11, 229].

Невеличким містечком за кількістю мешканців в XVII ст. була Лабунь, де було 152 будинки, серед них пустих осель нараховувалось 25 [11, 275-381]. Таким чином, заселеними були 127 осель. До 1629 р. населення Лабуні зросло – кількість будинків становила 303 [19, 98].

В умовах постійної небезпеки і загрози татарських нападів саме існування міста було неможливим без міцного укріплення. Тому замок-фортеця був одним з найважливіших елементів міста, яке складалось з укріпленої частини – замку і власне містопоселення [11, 50]. З опису Красилова 1615 р. дізнаємось, що один з найдавніших у регіоні красилівський замок так і залишився дерев'яним, але він і далі зміцнювався – з'явилась новозбудована брама з баштою, до брами вів міст через рів. Для кращого захисту замок був оточений дубовим парканом [16, 54зв]. Інвентар подає перелік військових запасів у замку. Так, в рубриці “Strzelba zamkowa” відзначено: “Dzialek zelaznich spizowich 2; mozdzerekow zelaznich 6; smigownicz dlugich dawnih 2; smigownicza nowo kupiona 1; hakownicz zamkowih № 5; zydowskich hakownicz 3; rucznicz hupczanek № 3; prochu pulbeczkow wielkih 2, moze bicz kamieny 40; prochu pulbeczkow mnieisih 2, moze bicz kamieny 30; saletry kamieny 2S; siarky kamien 1; olowu kamieny 3; kul olowianich do hakownich № 900; kul do dzial № 3; ladunkow z kulamy nasipanich № 600” [16, 55]. Але з середини XVI ст. Красилів втрачає значення головного оборонного центру в південно-східній Волині.

Серед замкобудівничої спадщини Острозьких особливе місце посідає замок у Костянтиніві. Хоча костянтинівський замок було закладено і побудовано, як і саме місто, упродовж досить короткого проміжку часу, він був найпотужнішим в південно-східній Волині. Його можна порівняти із замками в Острозі, Дубно, Олиці. Будів-

ництво нового міста з потужним замком кн. В.-К. Острозьким передувало відновленню низки спустошливих татарських вторгнень і не могло не позначитися на захищеності південно-східної Волині. Це було дуже зручне місце для оборони [9, 39]. Костянтинівський замок був закладений на вершині трикутника в місці впадіння Ікопоті до Случі. Це був кам'яний замок, дві сторони якого омивалися водою, а третя межувала з територією міста. Це суттєво поліпшувало обороноздатність міста та замку. На цьому відрізку замок мав посилений оборонний характер, що складався з наповненого водою рову та кам'яної стіни, посередині якої було влаштовано в'їзду браму зі звідним мостом [16, 15]. Це був єдиний сухий доступ до замку. По всьому периметру міста було насипано високий земляний вал завдовжки майже 3 км., у товщі якого для в'їзду в місто були влаштовані три муровані брами з міцними воротами та звідними мостами попереду. Крім цих мурованих брам баштоподібного типу в чотирьох найбільше вразливих місцях були відсипані земляні бастіони [20, 40]. Про стан костянтинівського замку на початку XVII ст. свідчать відомості інвентаря "подільських" володінь Януша Острозького 1615 р., в якому міститься повний опис замку, а у розділі "Strzelba zamkowa" маємо перелік озброєння: "Dzialo dlugie spizane "Smok" 1; dzialo „Panna" № 1; dzialo spizanih polnich s herbem x(iażęcia) je(go) m(czy) № 6; smigownicz dlugich № 2; hakownicz dobrich № 25; ky[j] spizany № 1; ky[j] zelazny № 1; rucznicz hupczanek № 324; wiader skorzanich № 8; tarcz malowanich № 55; kul zelaznich do dzial 1000; kul olowianich do dzial 800; kul hakownicznih fasek 6, sescz ma bicz w nih; kul do rucznicz № 840; srotu zelaznego fasek 4; ostrozek barilla 1; siekier № 12; sufle y steple do dzial wedle potrzeby; prochu bareł № 60; olowu stuk welkih 3; matery do ognistich kul bareł 2; ladunkow blasanich do hakownicz № 60" [16, 16]. Порівнюючи забезпеченість красилівського та костянтинівського замку станом на 1615 р. можна побачити, що останній володів кращими оборонними можливостями, він на відмінну від більшості тогочасних волинських замків був кам'яним, а не дерев'яним.

Розташування замків у містечках відчутно впливало на їх просторову забудову. В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські напади (як зрештою і міжособні, так звані „домові”, магнатсько-шляхетські війни), значення замку для життя міста важко переоцінити [10, 127]. Так після татарського набігу в місті Сульжині (Шульжині), згідно з інвентарем 1615 р., зазначено, що в

місті там замок залишився, унаслідок чого там само зазначено, що місто знову будується. Тому в умовах постійної татарської небезпеки і магнати і їх піддані дбали про забудову замків. Замки південно-східної Волині умовно можна поділити на дві групи: середні за своєю потужністю (косянтинівський замок, остропільський, полонський) та малі замки (базалійський, берездівський, лабунський).

Меншим за потужністю від косянтинівського був остропільський замок. Він був оточений палями. У цьому замку було три старі башти, а нову четверту збудував п. Бобринський [11, 322]. З інвентаря 1620 р. дізнаємось, що в остропільському замку гармат польових кованих, котрі на башті стоять* (кількість в документі не зазначена), шмиговниця одна, гаківниць сажневих три, гаківниць коротких шість, ладунків гарматних 7, ладунків до гаківниць 140, куль гарматних олов'яних кіп 2/14, форма до гаківниць одна, пороху сім бочок, дві не повні, селітри пудло, у котрому може бути з осьмаку [11, 322]. Для міської оборони: гармат польових № 3, гаківниць сажневих № 16, коротких гаківниць № 8, рушниць губчастих № 22 [11, 322]. В Цейхгаузі лежить: олова каменів 14, куль гарматних 214, куль до гаківниць 1050, кульок залізних до гармат 82, пороху повних бочок 9, ладунків до гармат 16, ладунків до гаківниць 22 [11, 322]. У брамі від Полонного гаківниць на колах 3; нагорі гаківниця 1, шмиговниця 1; у башті над Білкою гаківниць 5; у башті Наріжній гаківниць 3, шмиговниця 2; у брамі Київській гаківниць 7, шмиговниця 1; у башті Наріжній над рікою Случчю шмиговниця 1, гаківниць там же № 2 [11, 323]. З документу видно, що деякими оборонними запасами володіли окремі жителі та цехи, так читаємо “у сотника Петрика гаківниць № 3; у цеху кушнірському і кравецькому гаківниць № 2, півгаків 6; у різників гаківниць № 1; у шевців гаківниць № 2, півгаків” [11, 322-323].

До заслуг кн. В.-К. Острозького в створенні лінії оборонних укріплень можна віднести відбудову замку в Полонному. Так виглядав замок у 1620 р. “при вході до замку з передгороддя через рів був місток, вздовж нього нові поручні. На валу другий старий міст, під ним старі зв'язані палі, з обох сторін на ньому старі дубові поручні. При вході до замку міцна дубова башта на вісім граней. Брама, в ній ворота на коловороті з'єднані залізними гвіздками, в ньому засув скоблями. Нагорі схованка для військової зброї. Там пороху двадцять каменів і півчверті. У цьому цейхгаузі простих малих гаківниць з великими дев'ятнадцять; мішків, насипаних порохом для

гармат 62; ладунків до гаківниць 650; форм до лиття куль для гармат 2; форм до лиття куль для гаківниць 2; совків до гармат три; цингрот до запалу один; штемпель для вигвинчування куль один; годинниковий механізм не повний; куль до гармат кіп 4; колесо коване до гармати; цілих гармат 4, п'ята розірвана, двоє гармат на кованих колесах, а двоє на некованих [11, 236].

Більшість замків були дерев'яними і незначними за розмірами, як, наприклад, базилійський. В інвентарі 1617 р. зазначено, що цей замок парканом оточений і глиною обмазаний, навколо укріплений баштами та валом від міста. Про слабшу оборонну здатність замку порівняно з костянтинівським та остропільським свідчить перелік зброї в базалійському замку "Dzial spizanych w lozach na kolah okowanych № 4, jedno sie napadlo w posrodku; hakownic na srubach na trzech noskah № 18; hakownic prostih № 8; rucznicz hupczanek № 2; prohu becзка wielka, moze bicz kamieny 40; saletry pulbeczky; kul do dzial zelaznich, olowem oblewanih № 200; kul hakowniczych № 600; srotow do dzial № 150; ladunkow do hakownic nasipanih z kulamy 300" [16, 70зв].

Малими були лабунський та берездівський замки. Вони були дерев'яними, невеликими за розмірами та з незначною кількістю зброї. В берездівському замку було 15 гаківниць, 13 барилків пороху, між котрими – одна півбочка, чотирнадцяте барилко – почате, кий залізний 1, олова велика штука одна, ковалків менших № 11, куль для гаківниць повна шухляда, шроту залізного мірка, сірки кілька фунтів [11, 207]. В лабунському замку – дві гармати на кілках, ложа оковані, гаківниць 25, рушниць губчастих 10, окремо дві розірвані, бабка залізна стара [11, 386].

Міста з замками служили опорними оборонними пунктами (такими ж, але проти незначних ворожих загонів, були фільваркидвори), а їх населення в разі потреби збільшувало ряди збройних загонів. Основу ж власне збройних сил складали шляхтичі-державці маєтків у складі латифундій, посесори, та залежне служиле населення. Збройні загани були нормою для магнатів, а розміри землеволодіння у Великому князівстві Литовському були безпосередньо пов'язаними з чисельністю загонів, які виставлялися до війська. Перший з переписів литовського війська, який було створено у 1528 р., відносить кн. Острозьких до найпотужніших у цьому відношенні можновладців держави. Кн. К.І. Острозький виставляв до війська загін у 426 вершників, що було четвертим показником [21,

91]. Але ресурси Острозьких були набагато значнішими, оскільки основою формування таких почтів були загосподарені маєтності, якими сконцентровані на Волині основні володіння роду ще значною мірою не були. Відтак, успішна господарська політика не могла не мати наслідком і зростання військової потужності. Успіхи в загосподаренні південно-східної Волині мали наслідком те, що тільки з розташованих тут маєтностей Острозькі на поч. XVII ст. могли виставити зі своїх клієнтів та слуг військо більше, ніж з усіх своїх володінь за сторіччя до цього (див. таблицю).

Збройні почти з маєтків кн. Я. Острозького у південно-східній Волині (1615 р.)

Волость	Гусари	П'ятигорці	Чемериси	Бояри, замк.слуги	Побережники	Гайдуки	Татари
Шульжин	11	11	26	8	12	14	
Костянтинів	54	106	20	39	26	34	20
Красилів	15	14	9	24	3	27	
Базалія	35	5	15			20	
	115	136	70	71	41	95	20

Наведені в таблиці свідчення, скоріше за все, не враховують замкових залог та міських сотень. Одержувані з маєтків прибутки в разі потреби могли використовуватися для найму військ, в тому числі і за межами держави, про що, наприклад, у своєму листі відзначав С. Жолкевський. Він вказував, що через Галичину до кн. В.-К. Острозького йшов піший загін чисельністю близько 300 осіб [8, 74]. В разі потреби Острозькі могли концентрувати у загрозованих регіонах військової загоми зі своїх внутрішньоволинських володінь.

Зміцнення військово-оборонних ресурсів та можливостей південно-східної Волині був пов'язаний значною мірою з діяльністю князів Острозьких. Зрозуміло, що зусиль навіть потужної, але тільки однієї з не багатьох, родини було недостатньо для вирішення такого важливого завдання, як організація оборони від татарських, перш за все, нападів. Але результати діяльності Острозьких, які були комплексом заходів із залюднення, загосподарення, містотворення та оборонозабезпечення значною мірою ситуацію покращили. Вивчення проблеми вимагає подальших зусиль, спрямованих також на використання різноманітних джерел, серед яких важливе

місце посідають інвентарні описи магнатських володінь, для Волині – князів Острозьких та Заславських та Острозької ординації.

Джерела та література:

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.IV.
2. Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – першої половини XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – Київ: Наукова думка, 1993. – Т.5. – Вип.2.
3. Ochmianski J. Organizacja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przez napadami tatarow krymskich w XV-XVI wieku // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.- 1960.- Т.5.- S.364; Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського// Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 90; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.- 1962
4. Кальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001; Леп'явко С. Про стан українських замків у 1590 році // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 303-306; Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006.
5. Баранович О. З історії заселення Південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI – XVII вв.// Записки історично-філологічного відділу. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10-11.
6. Баранович А.И. Новый город западной Украины (Основание Староконстантинова)// Учене записки Інститута славянознавства. – М., 1951. – Т. III. – С. 237.
7. Byliński J. Najazd tatarski na Wołyń w 1593 roku na tle innych najazdów w XVI wieku Aere perennius profesorowi Gerardowi Labudzie dnia 28 grudnia 2001 roku w hołdzie. – Poznań, 2001.
8. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. В Україні. – Чернігів, 1996.
9. Байдич О. Красилів Острозький // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997.
10. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів. 2003.
11. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упор. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001.

12. Литовська метрика. Книга 561. – К., 2005.
13. Kempa T. Konstanty Wasyl Osrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997.
14. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну...
15. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – Ч. 1.
16. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України у Львові. Відділ рукописів. Ф. 91 «Радзимінські» (далі – ЛНБ). – Од. зб. 39/І-1.
17. Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януса Острозького від 1614-1615 рр. // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя»: 1996 – 1998 роки. – Остріг. 2000. – С. 17.
18. Крижанівська І. Інвентар 1620 року волинських маєтностей князів Острозьких як джерело до вивчення демографії міст // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2003. – Вип. 2.
19. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1931.
20. Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.